

Torkel Jansson

Rättsuppfattningar
och
sockenrätt

Tsarer mot baroner och baroner mot bönder
i strid om
lokaladministrationen i estlandssvenska områden
vid 1800-talets mitt

Comparent 44 antw[ortete]: Ich heiße Anders Feld, bin Wormsscher Bauerwirth, 41 Jahr alt, verheirathet, im v[origen] J[ahre] zum heil[i- gen] Abendmahle gewesen, verstehe zu lesen, habe nie unter Gericht und Strafe gestanden und habe mich nicht beredet, was ich aussagen soll.

(Ur rannsaktionsprotokoll fört vid förhandling i Insular-Wieksches Manngericht 1—3 april 1853)

Bortsett från namn och ålder är ovanstående citat en bland 146 identiska personbeskrivningar, som sammantagna kan läggas till grund för en kollektivbiografisk skiss av den vuxna manliga befolkningen på Ormsö i Estland vid mitten av förra seklet. Om denna mannrichterdomstol fått som den ville, skulle nära nog alla husfäder under godsens Magnushof och Söderby fått slita 40 spörapp för sin vägran att välja bisittare i en nyinrättad "sockenrätt" för Ormsö och Nuckö församlingar — en bestraffning som den kejserliga estländska överlantdomstolen ändrade till 50 slag av samma sort. Utgången av denna anmärkningsvärt stora rättskonflikt blev nu en annan, genom en ukas utfärdad i Petersburg den 16 juni 1854 ändrades masshudflängningen till en allvarlig erinran att lantbefolkningen i fortsättningen måtte åtlyda överhetliga förordningar.

Denna uppsats vill belysa hur man kunde fälla ett domslut om att spöa upp en hel kyrksocken, där tidigare alltså ingen stått inför rätta och lagligen bestraf-

fats — och varför denna drastiska åtgärd aldrig vidtogs. I vilket ekonomiskt, socialt och politiskt mönster hör denna incident hemma, vilka rättsuppfattningar hade i en allmänt brytningsrik tid råkat på kollisionskurs vad gällde att ordna förvaltningen av ett litet lokalsamhälle i en av världens största statsbildningar? Vad kan en problemorienterad lokalhistorisk undersökning, som söker förstå det inträffade som en säregenhet i en övergripande process, ge av fördjupad kunskap, och vad kan, slutligen, detta punktstudium insatta i en vidare jämförelse tillfoga av nya reliefer till redan kända förhållanden? För att söka ett svar på dessa frågor är det nödvändigt att för ett ögonblick dröja vid det större folkhav, i vilket "eibofolke", "kustborna" eller, som man idag allmänt säger, estlandssvenskarna utgjorde en droppe.¹

Problemet och dess bakgrund

När den estniska och lettiska allmogem kort efter Alexander I:s tronbestigning 1801 började frigöras ur den totala ofriheten, när "landsfolket" eller gods-kollektiven m a o förvandlades från godsägarna tillhörig lös egendom till rättssubjekt, blev en av de allra första, nödvändiga åtgärderna att ordna in de nyvordna individerna i ett rättssystem, en jurisdiktion på lokal nivå som kopplades till ett landskommunalväsende i o m att livegenskapen i den form den existerat sedan århundraden helt avskaffades under 1810-talet — allt detta naturligtvis för att förhindra anarki. Organ tillkom i rask takt som, många olikheter till trots, för tankarna till exempelvis hävdvunna svenska sockenstämmor och häradsting. Feodalismen som ekonomiskt och socialt system höll alltså på att brytas sönder, men ännu så länge enbart inom sådana gränser som på det materiella planet tillförsäkrade baronerna fortsatt exklusiv äganderätt till jorden, vilket bl a innebar att bönderna blev av med sina forna, för försörjningen så viktiga allmänningar — i vad som brukar gå under benämningen "Bauernlegen" förvandlades "Bauernland" till "Hofland" på ett sätt som kan liknas vid hur man i det framväxande svenska statsystemet drog in brukningsdelar under huvudgårdarna. Därtill gjordes ramarna inte vidare än att godsens, dvs de viktigaste offentliga rättsliga organen på lägsta nivå, på ett mer immateriellt plan garanterades ett helt avgörande inflytande över lokaladministrationen (på kyrksocknen, *kihelkond*, *Kirchspiel*, föll i jämförelse med exempelvis Sverige betydligt färre uppgifter — fr a var denna enligt ännu gällande svensk kyrkolagstiftning ansvarig för folkbildningen).

Dessa reformer skall för visso förstås i ett emancipationsperspektiv, de hör hemma i den frigörelseprocess som lät utlevade samhällsinstitutioner avsomna, men de sågs inte av samtida kritiska ögon som någon "liberalisering" i upplysningstidens anda — bonden blev inte "fri såsom fågeln, utan såsom fågeln i bur". Han var fortfarande minst lika bunden till sin herre som förr, men han var det på ett nytt sätt. Feodalismens åtminstone principiellt ömsesidiga "bondeskydd" eller "vårdnadsskap" hade övergivits, allmogens plikter och skyldigheter växte

på rättigheternas bekostnad, de före detta kollektivt livegna fick "friheten" till priset av personligen ingångna fördrag med jordägarna.

Jämfört med tidigare innebar detta kontraktssystem mellan det nu i än högre grad jordfattiga landsfolket och godsinnehavarna en materiell försämring, vilket bidrar till att förklara böndernas stundtals uttalade protester mot att bli frigivna, att bli berövade "alla de garantier, som den gamla feodala rättsordningen gav dem", för att citera vad Karl Marx säger i *Kapitalet*. "Patriarkalismen" hade som system fått ge plats åt "arbetets frihet", livegenskapen hade, som det också uttryckts, i realiteten förvandlats till ett "dagsverksslaveri"², och i de nyinrättade lokaladministrativa organen satt uppbundna, av godsen godkända "kommunaläldste" och "gods-" eller "sockenrättsbisittare" (liksom i t ex Danmark skedde övergången till friheten successivt — de första 14 åren konstruerades som en "transitorisk" period, följd av det "definitiva tillståndet").

Ändå innebar dessa uniformt gällande bestämmelser, som i stora stycken vidareutvecklade sporadiskt förekommande, privata administrationsinitiativ, ett frö till ett växande bondeinflytande över vad som idag skulle kallas närsamhället. Under en 40-årsperiod lades den grund på vilken 1860-talets ordentligt allmogeförankrade lokala självstyrelse och förvaltning kunde byggas i en tid av ökat självägande eller penningarrende, och då den sista feodala resten, dagsverksskyldigheten, officiellt förbjöds.³

Dessa åtgärder, som är lättare att fånga i ett gängse liberalismbegrepp, hör emellertid också hemma i en statsdoktrin som syftade till ökad statsintervention och samhällsintegration på partikularismens bekostnad, m a o en "avfeodalisering" av i det aktuella fallet "det renaste adelslandet på jordklotet", som Estland liknats vid. Som svar på dessa sammansvetsningsambitioner, som på det materiella planet hade sin motsvarighet i bl a en växande penninghushållning, tilltagande handel och ökad geografisk rörlighet, fick staten se ett vaknande nationalmedvetande bland de bredare lagren; de forna undersåtarna i självhärskares Ryssland utnämnde sig själva till medborgare i den intimare gemenskapen nationen.⁴ "Personlighetsprincipen" hade mer eller mindre definitivt konkurrerat ut kollektivismen som den grund på vilken alla slag av samhällsorganisation måste byggas. Bikupegemenskapen var inte längre en nödvändig förutsättning för samhällets reproduktion.

Denna korta skiss av hur det ryska imperiet "öppnade ett fönster mot Europa" i det västliga Balticum täcker inte vad som skedde med de få kustsocknar som sedan medeltiden hyste en svensk bondebefolkning. De nya rättsnormerna gällde inte, och var aldrig avsedda att gälla, dessa tsarens undersåtar. Under Estlands tid som svensk provins, dvs perioden 1561—1710/21, hade denna allmoges natura- och arbetsprestationer detaljreglerats i kungliga privilegier, liksom bestämmelser införts i dessa om förhandlingsplikt för såväl herrar som bönder i händelse man inte kom överens om inbördes förhållanden. Brukarna av jorden hade således besittningsrätt så länge man inte ömsesidigt beslutat sig för något annat, och de kunde därmed inte avhyllas hur som helst, än mindre

säljas. Detta betydde, om man ser till verkligheten, att godsägarna kunde "skaffa sig andra innevånare", om överläggningarna strandade, och att bönderna, som förklarades vara "ett fritt folk", hade möjlighet att "söka annat herrskap".⁵

Klarare än så kunde knappast den personliga friheten uttryckas i ett område där den helt övervägande delen av allmogen sedan århundraden levde under helt andra betingelser, och för förhållandena under den akutella tiden var det av avgörande betydelse att dessa privilegiers giltighet stadfästes vid fredsuppgörelsen i Nystad 1721. Trots att dessa bönder lika litet ägde den jord de brukade som grannskapets ester och letter, var de ändå inte på samma sätt som dessa baronernas egendom — de var rättshabla, och privilegierna ställde dem i rättsligt avseende i relation till monarken och inte i ett feodalförhållande till jordägarna, vilket i praktiken betydde att de i besvärssituationer hade rätt att hänvända sig direkt till guvernementsregeringen i Reval.⁶

Dessa omständigheter utgör källan till den aldrig sinande ström av protester mot förmenta övergrepp som nådde myndigheterna efter det ryska maktövertagandet, och som i sen tid i ett rikt urval presenterats i tryck som "De fria svenska böndernas antifeodalkamp i Estland på 1700- och 1800-talen" (1978). Utifrån innehållet i denna volym har det varit möjligt att isolera ett tillfälle, där protesterna gällt lokalsamhällets offentligrättsliga organisation.⁷ Genom generöst tillmötesgående från Estlands statliga historiska centralarkiv i Dorpat har jag erbjudits tillfälle att i det fullständiga materialet detaljstudera de konflikter som 1852—1854 blossade upp kring centralmaktens (i praktiken baronernas i guvernementsregeringen) försök att inrätta en särskild "sockenrätt" för Ormsö och Nuckö församlingar, dvs ett av de organ som i de est-, liv- och kurländska "bondelagarna" från 1810-talet var intimt förbundna med den mer renodlade kommunalförvaltningen.

I min tidigare gjorda konturteckning av kommunalväsendets framväxt, där tyngdpunkten måst läggas vid de normativa regelverkens utformning, har mycket stora skillnader länderna emellan blottlagts, olikheter som i allt väsentligt är att föra tillbaka på i grunden skilda statssystem och därmed divergerande lokalförvaltning. Här ges nu en möjlighet att fördjupa frågorna om vilka krafter i stat och samhälle det var som kämpade om administrationens utformning på denna nivå. Det aktuella materialet tillåter en inblick i hur förhållandet monark-feodalherrar-bönder kunde te sig vid en kritisk tidpunkt i förändringsprocessen.⁸

Här bör påpekas att lokaladministrationen av de svenska områdena inte gjorts till föremål för några inträngande studier — vad som stundom framskymtar är att de estniska och livländska bondelagarna inte gällde för "Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehstlands und auf Runö", för att låna titeln på Carl Rußwurms i många stycken märkliga "historisk-etnografiska" samtidskildring (1855). 1900-talets forskning i Balticum har länge och i hög grad varit mer inriktad på att utforska esters och letters än Estlands och Lettlands historia, vilket kan och bör förstås som en reaktion mot balttyskarnas tidigare val

av studieobjekt, och i denna orientering har de fåtaliga svenskarna inte givits något större utrymme. I Jakob Blees' Estlandssvenskarnas historia i korta drag (1924) kunde av naturliga skäl ämnet inte behandlas uttömmande. Han konstaterar egentligen bara att föreskrifterna för esterna inte gällde svenskarna — "de betraktade sig fortfarande som en privilegierad bondestam i landet och gingo, när de hade något av vikt att andraga, till guvernementsregeringen i Reval". När Evald Blumfeldt efter andra världskriget tog sig före att skriva folkgruppens historia (ett arbete utgivet 1961), befann han sig utom räckhåll för källmaterialet. Han måste därför i stora stycken falla tillbaka på Blees' summariska framställning, men hos Blumfeldt finns en tendens till indignation över att svenskarna 1816 inte fick samma nyttobringande kommunalrättningar som esterna,⁹ vilket möjligen kan förklaras av en projicering bakåt i tiden av vad 1860-talets reformer gav av reell självstyrelse. I alla händelser tvingar det i detta sammanhang använda materialet fram ett alternativ till denna förfördelnings-tolkning.

De "privilegierade bönderna" kunde alltså med rätta hävda att konflikter med godsägarna var fullt förhandlingsbara, vilket för förståelsen av de upprullande stridigheterna måste hållas i minnet. Att varje form av ett närmre, rättsligt, beroendeförhållande till baronerna innebar ett hot mot detta principiella lika-berättigande, blir i det material som för denna undersökning stått till förfogande fullt synligt 1835. Vid denna tid, då alltså ester och letter ingick i det "definitiva" frihetstillståndet, satte sig centralmyndigheterna i sinnet, med civilguvernören över Estland i spetsen, att införa ett system med *Lehnsleute* eller *Dorfrichter*, dvs ett slags uppsyningsmän eller byfogdar (på estniska *külakupjad*) ur böndernas egna led, som stående förmedlare mellan allmogen och godsägarna.¹⁰

Ormsöböndernas hårdnackade motstånd mot denna administrativa innovation blir begriplig endast i ljuset av vad som redan sagts om kampen för att upprätthålla principen om den klara gränsen mellan två ständigt förhandlande samhällsgrupper, där den ekonomiskt och socialt svagare parten inte kunde ha något att vinna på att fortlöpande fler allmogefogdar komme att råka i en institutionaliserad lojalitetskonflikt. "Tvångsmedel användes" i civilguvernörens närvaro, "och några tuktades eftertryckligt med 60 käpprapp, men förgäves", som det uttrycks hos den redan nämnde samtidsbetraktaren Carl Rußwurm.

Denna dramatiska tilldragelse, som dock småningom resulterade i att *Lehnsleute* av detta slag utnämndes, har inte kunnat detaljstuderas i detta sammanhang, men tolkningen får allt stöd den behöver i böndernas reaktion vid halvsekelskiftet. 1845 hade civilguvernören över Estland gjort baltiske generalguvernören uppmärksam på att svenskarna inte omfattades av den tidigare omtalade "bondelagstiftningen", vilket ledde till en utredning av förhållandena. Resultatet blev att man fann läget "kritiskt", vilket i en analys knappast förvånar, då myndigheterna inte upptäckte mycket som liknade 1810-talets inrättningar för landet i övrigt. Att någon hänsyn skulle ha tagits till att allmogen deltog i kyrkoförvaltningen med vad därtill hörde och att de hade fungerande byorga-

nisationer, har jag inte kunnat notera.¹¹ Kommunala embryon fanns sålunda även här, men dessa i en annan rätts- och förvaltningstradition framvuxna institutioner var de godsägardominerade myndigheterna alltså knappast intresserade av att dra fram i dagsljuset och debatten.

Så vitt jag kunnat finna, ledde ett omedelbart framkastat förslag om att införa dessa organ även i de svenska områdena ingen vart, men en kommission tillsattes 1847, vars uppgift det blev att med beaktande av kustbornas "aktuella ekonomiska läge, deras gamla rättigheter och privilegier samt deras seder och bruk" utarbeta förslag till jurisdiktions- och kommunalförfattningar. Någon helhetslösning, dvs en särskild *Bauerverordnung* för svenskarna, kom emellertid aldrig till stånd, då utredningen snart nog fann vägen till den kommission som arbetade med en revision av den estniska bondelagen (syftet med denna var bl a att åter garantera allmogen rätten till bondejorden och att sätta upp rimliga tidsfrister för arrendekontrakten). Sammanblandningen av de båda utredningarna, som "bland sina medlemmar räknade mer än en godsägare", ledde, inte oväntat, till en uppfattning att estlandssvenskarna i allt väsentligt skulle behandlas som den estniska befolkningen, då de materiella levnadsbetingelserna inte skilde sig särskilt mycket. Detta skulle ha medfört att det i landet i övrigt införda kontraktssystemet mellan baroner och bönder, som tog vid när bondeskyddet övergavs, hade kommit att införas i de svenska områdena i stället för den gamla besittnings- och förhandlingsrätten. Att de olika etniska allmogegrupperna levde under likartade materiella förhållanden behöver inte betvivlas,¹² men viktigast här är att den enda praktiska delreform som genast genomfördes råkade i strid med de mer immateriella rättsförhållandena.

Fria bönder inför feodal rätta

Den 1 augusti 1852 proklamerades alltså en gemensam sockenrätt för Ormsö och Nuckö församlingar,¹³ och att just detta organ sattes högt på en prioriteringslista är föga anmärkningsvärt, då överheten, och naturligtvis inte minst den baltiska adeln, bör ha varit mer angelägen att skapa ett fast forum för de ständiga konflikterna mellan jordägare och bönder än ivrig att ge de senare reglerade normer för en lokal självstyrelse fotad på innehållet i gamla frihetsbrev. Med dessa gick inte att komma förbi, och ordalydelsen i kungörelsens inledning visar att makthavarna väl kände till vilka kort de i denna speciella bondtolva hade att spela med:

Nämnde bönders personliga och agrariska rätt, grundad på deras särskilda privilegation och de laga kraft vunne utslagen av domstolarne [,] bibehållas i samma omfång, som de för det närvarande gälla, till en för alla tider gällande konfirmation av förordningen beträffande dessa bönder.

I leken hade emellertid en joker smugits in, som skulle trassla till varje ny giv:

Hemställes till herr generalguvernörens över Östersjöprovinserne oförtövade iakttagande, att för de svenska bönderne i stöd å de genom förordningen av år 1816 för de estniska bönderne fastställd domstolarne en särskild socknerätt införes, av vilken målen genom vädjande till Vikska kretsrätten sålunda avgå skola, att härtill av svenskarne utväljas bisittare.

Trots att de svenska bönderna fick ett helt annat inflytande på valet av dessa bisittare än de estniska och lettiska ståndsbröderna, bland vars "kandidater" till dessa poster godsens i slutändan utsåg det stipulerade antalet, brakade striden loss. Nucköbönderna, som vid denna tid börjat teckna personliga kontrakt med godsägarna på ett sätt som närmast liknar vad ester och letter redan tvungits till, och som därmed själva bidragit till att urholka privilegiernas garanti om besittningsrätt, fogade sig som nyvordna arrendatorer efter kungörelsen, men på Ormsö skred de som fortfarande var landbor inte till val, vilket betydde att sockenrätten inte kunde träda i verksamhet.¹⁴ Den allmogegrupp som redan råkat i ett godsägargrepp av tidigare okänt slag vek sig m a o för det påbud som för framtiden hänvisade bönderna till en klassisk feodaldomstol, vilket strax ytterligare skall kommenteras, men de, för vilka besittningsrätten till jorden och den direkta majestätsrelationen var två sidor av samma sak, gjorde det inte.

Väderleken gav byamännen ute på ön en ordentlig respit, då isen varken bar eller brast och därför ingen rannsaktionskommission tog sig över till de trilskande förr än i januari året därpå. Man kan här bara ana vilka sidor av sin "politiska kultur" dessa under tiden utvecklade, för att knyta an till en populär fraseologi. Man kan bara spekulera i hur de såg aktionsradien i sin "bondeautonomi" inskränkas. Sannolikt dryftades dock den sits bönderna skulle få i sockenrätten i närvaro av den domare som författningsenligt skulle tas ur godsägarskiktet, liksom man antagligen utbytte åsikter om att klagan hädanefter skulle gå till kretsrätten i Vik, vilket betydde en lägre appellationsinstans än den hävdvunna omedelbara kontakten med guvernementsregeringen. Därtill, och detta torde ha varit av än större betydelse, representerade denna domstol ett stats- och samhällssystem man i sin föreställningsvärld, hur tankarna än formulerades i ord, inte kunde acceptera. Rußwurm ger följande beskrivning av parallellinrättningen för kriminalmål (mannrichterdomstolen): "Gericht aus den Mannen (Vasallen) eines Lehnherrn, das nach dem Mannrecht (Lehnrecht) über Vasallen richtete."¹⁵

När hakedomaren äntligen den 12 januari 1853 kunde anställa sitt förhör, sände de tio byalagen, som fått ytterligare en halv timma till enskilda överläggningar, fram sina respektive "länsmän" för att meddela det enstämmiga beslutet att man "inte ville välja någon rättsbisittare, då församlingen inte önskade få något nytt infogat, som förfäderna inte haft". Förklaringar om att sockenrätten vore till böndernas bästa hjälpte inte, och misstänksamheten verbaliserades ytterligare: "Skulle herrskapet vilja välja [bisittare], så har vi inget förtroende [för honom], och den valde får ta ansvar för sig själv. Även om myndigheterna väljer

åt oss, så accepterar vi honom inte, ty vi har kungliga svenska privilegier.”¹⁶ Man ville kort sagt inte låta sig representeras i detta slags församling, och skulle man ö h t delta i någon form av gemenskap, var man ytterst medveten om att man kunde känna sig representerad av någon man själv givit ett mandat. För att erinra om nutida terminologi i försöken att kategorisera former av deltagande i beslutsprocesser på lägsta nivå vågar man påståendet att dessa bönder hyste större förtroende för ”local direct government” än någon annan, dvs representativ, variant.

Guvernementsregeringens reaktion blev att kalla till sig en handfull av dem som gjort sig ”mest bemärkta” under förhöret och att inberätta hela saken till baltiske generalguvernören. Den följande akten i detta drama utspelades i slutet av februari, när de fem fängslade förhördades av mannrichterdomstolen i Vik, varvid böndernas sätt att tänka och argumentera framfördes med än större precision. Det främsta skälet till att man enstämmigt vägrade välja representanter ur de egna leden var förmodandet att ägaren till Ormsö, baron Otto von Staczelberg, nog skulle inta rollen som ordförande i rätten, och att bondebisittarna ”vid de talrikt förekommande konflikterna mellan godset och bönderna därigenom komme att behandlas orättvist”. Därtill kom det vanliga talet om förfädrens rätt och ett rykte som spridit sig att allmogen skulle bli tvungen att bidra till de nya funktionärernas avlöning, vilket de i sin fattigdom inte ansåg sig klara av.¹⁷

Resten av inkquisitionen artade sig som en studie i total sammanhållning, trots att de anklagade heligt bedyrade att de i förväg inte överlagt med någon i den aktuella saken. Ingen uppvisare pekades ut, orsaken till allas motstånd förklarades med det allmänna talet man och man emellan på kyrkbacken och åkrarna, några särskilda sammankomster (om vars olaglighet de naturligtvis var medvetna) hade aldrig förekommit, och — vilket i samhällskonfliktsperspektivet inte minst intresserar — böndernas totala enstämmighet hade sin enda grund i deras ”lika, gemensamma intresse”, dvs gentemot godsen. Förhandlingen kunde inte gärna sluta på annat sätt än att de rannsakade återfördes till slotts-fängelset.

Myndigheterna torde inte ha räknat med nästa bondedrag. När befallningen kom att de som satt sig till motvärn skulle infinna sig i rätten, kom i samlad tropp alla de övriga 141 Ormsöbönderna, bland vilka ytterligare fem var byuppsyningsmän, med den enkla förklaringen att de alla varit, och var, emot nyordningen. De tågade in i rättssalen med det enda de hade att sätta emot myndigheterna — sin enighet, fysiskt manifesterad. Det är sällan man finner ett så bra belägg på att ett ”kollektivt samhällsmedvetande” existerat och givits uttryck (ett annat exempel är när godskollektiv på fastlandet gick till storms emot det tidiga 1800-talets agrarreformer under stridsropet ”Üks kõigi ja kõik ühe eest!” — en för alla och alla för en). Den tre dagar långa rättegången, där allmogens fornsvenska tolkades till tyska, kunde börja, och den blev — trots förnyade förklaringar och försäkringar om att inget avhandlats i förväg — en lång repetition av vad som skett någon månad tidigare.¹⁸

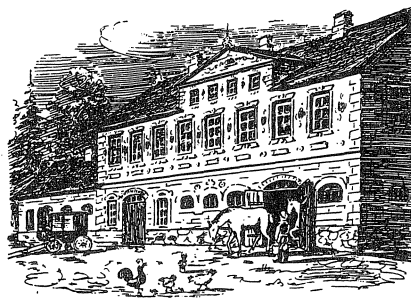
Man kom m a o ingen vart, och det inledningsvis nämnda märkliga domslutet

måste fällas. De tio uppsyningsmännen ur allmogens led, vars plikt det enligt domstolens mening var att "förmå bönderna till lydnad", dömdes alla till ett halvt års fängelse, då de som "tjänstemän" var fritagna från kroppsstraff. Så-dant utmättes däremot för de resterande 136, som hade att se fram emot 40 spörapp. Att samtliga varit styvsinta på grund av en "fullständig brist på förståelse för den för deras eget bästa inrättade sockenrätten" kunde inte ses som förmildrande omständighet, och de fick sig en åthutning för sin förmodan att den hatade och fruktade von Stackelberg på Magnushof skulle bli ordförande i sockenrätten (vald blev baron von Rosen till Lyckholm i Nuckö, som tillika fungerade som ortens hakedomare, dvs en av de lägsta befattningshavarna i det rättssystem bönderna fruktade).¹⁹ En hel kyrksocken hade helt plötsligt blivit kriminell, vilket bl a betydde att ingen vuxen man hädanefter skulle kunna bekläda någon som helst överhetspåbjuden förtroendepost i det insulära och tidvis även isolerade samhället.

Som redan nämnts skärptes straffsatserna, när ärendet nått överlantdomstolen i Reval. 1 360 rapp lades till de redan beslutade 5 440, och fängelsevistelsen höjdes till ett helt år. Därtill fogade man in en tvivelaktig formulering om att åberopandet av gammal sedvana och privilegier skulle vara förbjudet och därmed straffbart (som omedelbart inses stred detta mot sockenrättskungörelsens inledningsord om svenskarnas speciella "personliga och agrariska rätt" grundad på deras "privilegation").²⁰

Hela ärendet måste emellertid, då fler än nio personer dömts till kroppsstraff, underställas den kejsarliga "dirigerande senaten" i Petersburg, där tonen mot tsarens omedelbara undersåtar alltså väsentligen mildrades. De i ukasen redovisade skälen saknar inte intresse. Man tog hänsyn till att alla bönder som en man stod bakom aktionen, vikt fästes vid "förkärleken" hos denna "klass", dvs bönderna, "för de äldre sedvänjorna", allmogens fruktan för att hamna vid samma förhandlingsbord som baron Stackelberg beaktades, då dessa parter (i närmast vanlig ordning) befann sig i rättstvist, och affären minskade i betydelse då nu en bonderepresentant utsetts (vilket strax skall beröras). De 136 vanliga landborna, som "handlat i rent oförstånd", tillhölls sist och slutligen endast att i framtiden hörsamma överhetliga påbud, och de tio uppsyningsmännen, som Ormsöallmogen alltså aldrig velat ha som gisslan i kampen mellan jordens ägare och brukare, dömdes till avsättning från sina "ämbeten".²¹ I vilken grad dessa sörjde över detta kan här inte fastställas, konstateras kan bara att de nu lösts från sina roller som dubbelagenter — och att de åter kunde spöstraffas.

I det material som här kunnat utnyttjas har det inte varit möjligt att i detalj följa kampen om lokalsamhällets organisation längre än till sommaren 1854, men känt är att de svenska bönderna fortsatte att protestera emot hur förhållandena mellan dem och den lokala överheten var, i vilken relation alltså också sockenförvaltningen rymdes. Mest uppmärksammas är kanske Ormsöböndernas deputation till Karl XV 1861, då dessa "klagomän" bad den svenske regenten om att föra deras talan inför tronen i Petersburg:²²

Även om allmogens ställning vart efter väsentligen förbättrades, kvarstod ändå fram till fristatstidens "agrarreform" oerhörda socio-ekonomiska skillnader. Här illustreras hur den inte alltför långlivade satiriska tidskriften "Nalja Madis" (ungefär: Den skämtsamme Mattis) 1903 uppfattade klyftorna i samhället. Bilden visar "två godsbyggnader" — den första statarens boningshus, den andra häststallet.

Vi kunna icke fatta varföre, om Stackelbergarne icke kunna tåla oss, just vi skola lämna landet. Vi ha varit där bosatta såsom fria svenska bönder långt innan någon Stackelberg trädde med sin fot på ön, och vi vilja icke skingras, vi måste vara tillsammans, om det än blir aldrig så svårt, annars skulle vi förlora vårt svenska språk och vår svenska religion.

Vad gäller de aktuella frågorna innebar 1866 års inledningsvis nämnda kommunalförfattningar en lösning. Då i dessa inga godsägare sattes in med det avgörande ordet, kunde de också utan att något grus gick i maskineriet införas i de svenska områdena. Självstyrelsen och förvaltningen var nu över i det skede då "gråbaronerna", dvs de i rask takt tillväxande självägande bönderna, trädde fram som centrala rollinnehavare i lokalsamhället²³ — till lägre, också ständigt växande samhällsgruppers förtret. Nya intressekonflikter, en ny polarisering, stod för dörren, vilket bl a skall kommenteras i det följande.

Sidorna i ett samhällsorganisatoriskt triangeldrama

För att snabbt dra ihop några av de viktigaste trådarna i denna begränsade undersökning kan det först slås fast att den lilla svenska folkspillrans öden är värda att ägna fortsatt uppmärksamhet i forskningen. Östersjöprovinserna är som sådana med sin "baltische Sonderstellung" på många av samhällslivets områden viktiga som kontrast till hur förhållandena var i det inre av Ryssland,²⁴ och de få estlandssvenskarna med sina privilegier ger ytterligare relief åt de baltiska förhållandena. Det har därtill framgått att det var skillnader mellan estlandssvenskar och estlandssvenskar, och olikheterna, som alla vittnar om hur identiska idéer brutits mot skilda typer av materiell verklighet, har kunnat

lokaliseras och förstås först genom en problemstyrd lokalhistorisk analys. Senatens i Petersburg hållning i frågan hur den lägsta lokaladministrationen borde ordnas blir inte fullt begriplig förr än konfrontationerna på sockennivå klarlagts, och Ormsöböndernas agerande får sin förklaring av den relation i vilken denna allmoge stod till centralmakten. Hade frågan om sockenrättens införande följts enbart på ett plan — det lokala, det regionala eller det centrala — hade de flesta förklaringarna blivit av ad-hoc-karaktär, och en summering av resultat vunna med denna arbetsmetod hade naturligtvis inte heller givit någon integrerad bild av händelserna.²⁵

Den tolkning som här framförts är vidare resultatet av att den studerade incidenten uppfattats som ett led i en lång konfliktfylld process. Lika litet som det är möjligt att avgränsa undersökningen i rummet, går det att studera det inträffade lösryckt ur sitt kronologiska sammanhang. Om inte ett "från-till-perspektiv" anlagts, både vad tid och rum beträffar, i vilket diametralt motsatta principer för samhällsorganisation måste antas ha kämpat om hegemonien, hade inga egentliga förklaringar kunnat vare sig sökas eller finnas. Ormsöböndernas aktion hade då måst ses som ett kuriosum i en oproblematiserad sockenkrönika och inte som en lokal säregenhet i en landsomfattande, ja internationell, process fram emot en ny förvaltningsorganisation.

Som här har diskuterats kunde legislativa nyordningar i det ena fallet betraktas som åtminstone fröet till en ökad liberalisering, under det att de i det andra måste upplevas som raka motsatsen. Komparativa studier av förhållandena i denna samhällshierarki, som snarast för tankarna till ryska gummor, och en och samma stats möjligheter att påverka tillståndet i rikets olika hörn bidrar sålunda till ökad, och ny, kunskap på olika fält. Det har inte minst visat sig att alltför olika rättsuppfattningar inte ostört kan existera sida vid sida — i varje fall inte hur länge som helst, och i all synnerhet inte i en tid av starkt tilltagande integration. Rättigheter resp skyldigheter, frihet resp tvång, grundades här på en samhällsordning med fria, rättshabla bönder resp en fullt utvecklad ofrihet, och systemen råkade, och måste råka, i ständig konflikt. En vid första anblicken måhända halsbrytande, men icke desto mindre klaggörande, parallell står i en diakron jämförelse att finna i det sena 1900-talets polska experiment med den en tid legaliserade fria fackföreningsrörelsen Solidaritet som ett alternativ till den institutionaliserade. Förr eller senare måste s a s den ena sidan vinna i den samhällsorganisatoriska dragkampen.

Striden om i detta fall bisittare i en sockenrätt har visat i vilken nära förbindelse lokaladministrationens utformning stod med den materiella verkligheten. Böndernas "lika, gemensamma intresse" stod mot godsägarnas intressen i vad som var ett rent klasskampsförhållande. Konflikten kring sockenrätten var i tiden parallell med en hårdhänt kamp om produktionens fördelning. Bönderna anklagade Stackelberg för att använda ett oriktigt mått vid uträkandet av höleveranserna till godset, slåttern avbröts tvärt, 24 obehäpnade soldater förlades till byarna men de stod maktlösa mot 200 liebehäpnade bönder. Civilguvernören infann sig och fick snabbt fram godsets rätta hömått, som visade sig identiskt

med böndernas, men han fick inte fatt i anstiftaren av strejken förr än han låtit spöa upp två uppsyningsmän med 100 rottingrapp var, och den landbo han samtidigt ur hopen utpekade att formellt väljas till sockenrättsbisittare fick inget förtroende och lämnade snart sin post.²⁶

Den iakttagna sammanhållningen bland bönderna är av intresse både synkront och diakront betraktad. Den totala intressegemenskap som mött (och som bara är ett bland många liknande tillfällen) måste förstas som en solidaritet i ett feodalt samhällssystem, ett kollektivt vaktslående om särskilda värden som var av helt central betydelse i förhållande till en speciell, tidsbunden motmakts lika envetna strävanden. Denna klasskampssituation är naturligtvis fullt jämförbar med den grundläggande konflikt som senare, på landsbygd såväl som i städer, står att finna — med den viktiga skillnaden att det nu var kollektiv framsprungna ur en annan ekonomisk ordning, den kapitalistiska, som uppträdde. Organiserade intressen bland lantarbetare och industrianställda är uttryck för nya gruppers solidaritetskänsla; den ekonomiska processen har dragit upp nya frontlinjer mellan ett nytt slags arbete och ett nytt slags kapital. I det aktuella fallet skall det, när tillfälle ges, bli utomordentligt intressant att se vad som hände med Ormsöböndernas kommunalistiska enighet efter det att ön alltså först försålts till staten under 1880-talet och sedan en friköpsprocess inletts (sannolikt kan uppgifter i Nils Tibergs stora folkminnessamling komplettera den bild de samtida källorna ger).²⁷

Byamännen insåg att de nya organen skulle begränsa deras rörelsefrihet, de protesterade — och fick åtminstone ett halvt erkännande från högsta regeringshåll, där man inte heller längre var odelat road av att se lokal- och regionalsamhället bortförpaktat till baronerna. Varför skulle man, samtidigt som kampen fördes mot ett system med idel riksmedelbara undersåtar, foga in än fler bondekategorier i den samhällsorganisation som ändå stod inför sitt fall (här skall blott erinras om den ryska livegenskapens upphävande år 1861). I ett sådant läge bör det ha varit av viss vikt att inte skapa prejudikat som pekade åt fel håll. På alldeles samma sätt reagerade regeringen, när ledamöterna i "Östersjökommittén" något år senare avgav de lagförslag som skulle radera ut skillnaderna de båda befolkningsgrupperna emellan.²⁸

Inför den 1855 tillträdde Alexander II var det naturligtvis än lättare att argumentera emot ett ökat godsägarinflytande i de svenska områdena. I detta tidiga skede av det statliga enhetsverket var det självklart viktigare att på regional nivå kringgränna adelns hittills vittgående offentlighetsrättsliga befogenheter än att totalt uniformera formerna för den lokala självstyrelse staten själv ville skaffa sig ökad insyn i.²⁹ Den stora uppgift som alltså stod för dörren var att integrera hela tsardömet, att av ett partikulärt fungerande feodalimperium skapa en för kapitalismen passande nationalstat. Dessa strävanden hör hemma i ett annat kampförhållande, i en statsiniterad och centralt ledd avfeodalisering, som vad gäller dess senare, effektivaste fas alltför ofta enbart uttrycks i den alltför otillräckliga "russificeringens" namn, vilket bara täcker ambitionerna att med språket och kulturen som instrument påskynda förenhetligandet

av en rad samhällssektorer (att sedan följderna kunde vara mer eller mindre förödande för en rad minoriteter är en helt annan sak).

Ytterligare en aspekt på centralmaktens och baronernas olikartade inställning till inte bara estlandssvenskarna utan "landsfolken" ö h t är att de hade i hög grad olikartade behov av allmogen. Godsägarna betraktade, och måste i de rådande produktionsförhållandena betrakta, bönderna som fr a en bland andra produktivkrafter, med vars hjälp de skulle trygga sin egen överlevnad. Staten å sin sida hade, i all synnerhet vad det led, andra intressen att bevaka. En på område efter område expanderande centralmakt kunde inte hur länge som helst åse att samma produktivkrafter, samma bönders, avkastning enbart togs i bruk av bärarna av det stats- och samhällssystem den aktivt bidrog till att bekämpa. Bl a måste skatteunderlaget och soldatrekryteringen garanteras och folk kunna frigöras för de allmänna arbeten som blev allt vanligare. Härvidlag var naturligtvis svenskarnas ställning som mer riksomedelbara undersåtar principiellt viktigare än den faktiska "resurs" de utgjorde.

Rättegångsmaterialet tillåter naturligtvis ingen analys av de protesterandes ekonomiska förhållanden, men några anteckningar av civilguvernören låter en ana att det inte var de sämst ställda som ledde aktionerna. När anstiftaren av slätterstrejken väl krupit fram ur buskarna (ett vanligt sätt att undgå lagens långa arm ute på ön var att fly till skogs), befanns han vara "en av de få välmående människorna på Ormsö". Ekonomisk välbeställdhet var här, som överallt i Estland och annorstädes, en nödvändig förutsättning för samhälleligt uppvaknande och praktisk handling för att åstadkomma förändringar, och vad vore väl att göra med en sådan närmast karismatisk representant för en befolkningsgrupp som "måst utveckla" en sådan "karaktär under speciella förhållanden"? Några års hårt fästningsarbete vid Dünamünde framstod inte som obilligt, men frågan rann hos civilguvernören snart upp om det inte vore bättre att ge honom ett "större kroppsstraff" och sedan söka "använda honom som ett nyttigt element för Ormsöbönderna". En deportation komme att "hänga som ett damoklessvärd" över den vilda befolkning han ville lugna, och även i det lilla var naturligtvis politik det möjligas konst.³⁰

I detta slags studie kan inga omdömen fällas huruvida de bönder fick det materiellt bättre eller sämre, som ställde upp på det nya kapitalistiska agrarprogrammet med kontrakt i stället för bondeskydd eller besittningsrätt, men detta var inte utan betydelse för hur de i denna överlappningens tid, i feodalismens elfte timma, kom att handskas med sin personliga frihet — i det aktuella fallet att underkasta sig ett tidigare okänt rättsväsende.³¹

För visso levde de här studerade estlandssvenskarna under samma produktionsförhållanden som folkmajoriteten, men varje studium av deras sätt att tänka och reagera utifrån de speciella betingelserna visar alltså att den feodala samhällsformationen kunde uppvisa variationer. I materiellt hänseende stod de i minst lika hög grad som grannfolken i ett beroende- och utsegningsförhållande till godsen, men trots allt inte vad den personliga friheten beträffar. Enligt de nya lokaladministrativa bestämmelserna skulle de fogas in i ett rättssystem som

hotade deras hävdvunna möjlighet att hänvända sig direkt till guvernementsregeringen, kejsarens företrädare. Föreställningen om "den gode monarken" som överordnad även den strängaste baron levde här, som på så många andra håll, längst nere på samhällets botten, och den kunde i lägen när regenten och bönderna bekämpade samme motståndare i viss mån ge positiv utdelning.³²

Stod utslagen i mannrichterdomstolen och överlantndomstolen i överensstämmelse med vad som var praxis i detta område vid denna tid — och var senatens hållning normal? Svaret kan inte ges utifrån resultaten i denna undersökning, de här gjorda iakttagelserna kan bara tas till utgångspunkt för fortsatt forskning. Sannolikt vågar man därvid anta, att de lokala och regionala rättsinstanserna, som alltså behärskades av den balttyska överklassen, såg allt allvarigare på allmogens frihetssträvanden allt eftersom den agrarekonomiska situationen — och därmed samhällskonflikten — skärptes, vilket är så kännetecknande för 1840- och 1850-talet. Det kan under inga omständigheter ha hört till vanligheterna under någon längre tid att massdomar av detta slag avkunnades — bara för att väsentligen mildras av tsarerna.

Utsagorna om estlandssvenskarnas kulturella särdrag och speciella hållning i de flesta sammanhang är säkert lika många som de problem man i forskningen ställs inför, när olika "mentaliteter" skall söka fångas. Här skall blott några anteckningar göras om vanligt förekommande uppfattningar, som alla vid ett närsyntare studium pekar i samma riktning, och som kan kopplas till det här genomgångna materialet. I Fredric Joachim Ekmans beskrivning från 1847 av det livländska Runö, där han själv verkat som präst, ägnas den alltså självägande bondebefolkningens egensinnighet — även i kommunala sammanhang — rätt stor uppmärksamhet; en uppfattning som kort därefter, 1855, går igen i Carl Rußwurms betydligt bredare redogörelse. Samtidigt gör den rikssvenske liberalen och opinionsbildaren August Sohlman en liknande bedömning (1852/53), en skildring av ett vaktslående om egna institutioner, som på intet vis svär emot innehållet i den just studerade rättskonflikten. Denna var alltså inte avslutad när han skrev, och den har uppenbarligen inte påverkat hans framställning. Precisionen i vad han på grundval av andra uppgifter förmedlar visar sig bl a i att han observerar skillnaden mellan självägande bönder, sådana som bevarat den forna besittningsrätten och den svenska allmoge som råkat "i samma träldomsförhållande (Hörigkeite) som esterna".³³

Hos samtliga kan "styvsinheten", "die Hartnäckigkeit" och andra liknande epitet samt svenskarnas avvikelser i jämförelse med de underkuvade grannfolken ytterst föras tillbaka på dessa bönders medvetenhet om och kamp för de en gång garanterade fri- och rättigheterna. Runöborna vore "förvildade genom sin frihet", Rågöallmogen var livrädd för att låta främlingar hålla avskrifter av de gamla aktstyckena i handen, och esternas ofta annorlunda samhällsbeteende finge till stor del skrivas på "slaveriets" konto. Dessa bilder är källor till hur samtidsbetraktare mer eller mindre spontant uppfattade skillnader mellan olika folkgrupper i ett och samma område, och uppgiften kan därför inte bli att avgöra huruvida de är korrekta analyser av faktiska förhållanden. Det intressanta är

att se i hur hög grad dessa intryck stämmer överens med de resultat som framkommer vid en granskning av ett tidigare obearbetat material. Vilka källor man än går till framtonar bilden av en effektiv vakthållning kring Kristinas privilegier. På samma sätt som den abdikerade drottningen själv satt och krävde ett oförminskat krusande för sig och sin person, fordrade ättlingarna till den allmoge hon en gång visat sin ynnest total respekt för varenda paragraf. "I själva verket var etiketten den landlösa suveränens vapen i kampen för sin ställning i världen"³⁴ — det är inte många ord i detta citat som behöver bytas ut för att det skall passa in på Ormsöbönderna. I båda fallen gällde att inga symbolvärden fick gå till spillo som garanterade ens andliga och materiella status.

I vad mån det pågående Krimkriget påverkat inställningen från högsta håll kan här inte avgöras. Säkert är emellertid att estlandssvenskarnas ställning vid denna tid uppmärksammades i den svenska pressen, där bl a den redan nämnde August Sohlman lämnade ingående redogörelser över vad han ansåg vara rätt och rimligt. Att de materiella förhållandena på vissa håll var usla, och att den personliga friheten stundom trampades under fötterna, framhölls med viss skärpa,³⁵ och det är inte osannolikt att man i Petersburg i viss mån var känslig för opinionen i omvärlden. Rutorna i det fönster man satt upp mot Europa fick säkert inte bli hur smutsiga som helst — åtminstone skulle utanförstående kunna se in genom dem.

Den studerade konflikten är en bland många bondeoroligheter som blossade upp i Estland vid denna tid, bland vilka "Mahtrakriget" (Mahtra söda) 1858 var störst och är mest känt. Ser man till denna händelse, i vilken än fler bönder var indragna, förefaller likheterna påtagliga — övermakten grep till liknande vapen som på Ormsö, och den landfasta allmogen var utrustad med samma slags liar och hötjugor som öborna. Baroner stod än en gång mot bönder, klasskonflikten var densamma. Ändå är likheten i mycket ett sken som bedrar. I den stora fastlandsstriden handlade det primärt om protester mot icke infriade löften om materiella förbättringar i 1858 års revision av bondelagstiftningen. Två i tiden och rummet varandra näraliggande sammandrabbningar, där samma grupper bekämpade varandra, har alltså vid ett närsynt studium visat sig ha haft i hög grad olikartade orsaker. Och när den självägande Runöallmogen tog i med hårdhandskarna var det alltså varken mot andligt eller materiellt godsherravälde. Det går inte att utan vidare sätta likhetstecken mellan bondeuppror och bondeuppror.³⁶ I det följande skall något kommenteras att det också varit skillnad på kommunalförfattningar och kommunalförfattningar — och striderna kring dessa.

Striden i ett vidare, jämförande perspektiv

Resultaten av denna, vad lokaladministrationen beträffar, första inombaltiska komparation äger ett värde i sig, men de gjorda iakttagelserna bör, för att ytterligare positionsbestämma de inregistrerade särigheterna, sättas in i ett

större jämförande sammanhang. Förhållandena i Balticum illustrerar naturligtvis bäst på vilka premisser ett kommunalväsende måste byggas upp i ett fullt ut feodaliserat område, där samhällsnormer och -former nu gick mot sin negation. Det blir därför av intresse att se till paralleller i de andra delar av Nordeuropa, där böndernas frihet helt eller delvis gått förlorad, och där en motsvarande diskussion om lokaladministrationens ordnande fördes, vilken också i flertalet fall ledde till en uniformt verkande lagstiftning. Några exempel skall ges.

I de danska hertigdömenas "marskland" kämpade också årtionde efter årtionde förhållandevis små bönder för rätten att få behålla sina uråldriga institutioner, men bortsett ifrån hur förhållandena tedde sig på Runö var villkoren här annorlunda. Dels var allmogen i dessa slesvigsk-holsteinska marginalområden både självägande och självbrukande, dels kunde den efter ständerförsamlingarnas införande under 1830-talet föra striden i en förhållandevis öppen politisk debatt. I denna var krafterna osedvanligt många, och de drog åt alla håll, lämnande det bestående vid makt i "ein buntes Nebeneinander", vilket betydde att både lokala "bonderepubliker" och "adelsoligarkier" fortlevde. Frånvaron i Slesvig-Holstein av en ordentlig statsmakt och det faktum att "Gutsherrschaft" inte totalt slagit ut "Grundherrschaft" bidrar i högsta grad till att förklara de så uppenbara olikheterna.

Ser man däremot till det angränsande Mecklenburg, till hur förhållandena var i de klassiska "ostelbische Gebiete", framträder betydligt större materiella likheter med Balticum, vilket inte minst samtidsanalytikerna ofta underströkt. Men här, liksom i resten av vad som skulle bli det wilhelminska Tyskland, infördes inget enhetligt landskommunalväsende som ett led i en avfeodaliseringsprocess. Tvärt om sågs fr a den liberale samhällsfilosofen Rudolf von Gneists i högsta grad engelskinspirerade förslag till "self-government" som "en fara för statsauktoriteten"; gränserna för vad som i lagstiftningen kunde lånas in från "det borgerliga samhällets statsfria sfär" gjordes snäva. Det var först när den etablerade "junkerstaten" själv insåg nödvändigheten av samhällsreformer på bred front, bland vilka den med kommunalförvaltningen så intimt förknippade sociallagstiftningen är mest känd, som landsbygdsadministrationen 1891 principiellt skildes från godsförvaltningen i dess fullt utbildade form. Öster om Elbe levde dock delar av denna gamla godsförvaltning kvar ända till 1929 i hägnet av jordägarnas "Obrigkeitsrechte patrimonialen Charakters" — "ein letzter Rest des ländlichen Feudalismus neben den neuen Formen der genossenschaftlichen und auf gewählte Organe gegründeten Selbstverwaltung".³⁷

För att återgå till den danska monarkien blir det både naturligt och viktigt att jämföra det sena 1800-talets ryska politik, syftande till att manövrera ut baronerna från den totala kontrollen över lokalsamhället, med vad som sattes i verket i kungariket, där statsledningen var av ett annat slag än söder om Kongeå. Danske Kancellis strävanden att kort efter "landboreformerne" införa ett enhetligt system med statliga "sognefogder" (1791), och dess ambitioner att skaffa sig ett direkt centralt grepp om fattigvård (1803), folkskola (1814) och slutligen kommunalväsendet (1837/41) framstår som en tidigare, men direkt,

parallell till den ryska avfeodaliseringen. Tiden var m a o ute för "den bortfor-pagtede stat", det allmänna fick inte längre spalta upp sig i "to dele", "helstats-programmet" med allt vad därtill hörde väntade på sitt genomförande.

Att jämföra den besuttna norska allmoge som efter 1814 hade säte och stämma i stortinget med de bönder som piskades i stallet på Magnushof kan i de flesta fall förefalla svårt, men vad gäller sättet att argumentera i kommunal-organisatoriska frågor finns ändå tydliga principiella likheter. Ormsölandborna stred för urgammal rätt och hävd och såg varje försök till överhetlig inblandning som ett hot mot den egna gruppens integritet och institutioner. I debatten vaskade de norska bönderna ur det förgångna fram vad som fanns av förauktoritära förhållanden och sökte i sin kamp mot den avskydda "ämbetsmanna-staten" upprätta ett kommunalväsende utan några som helst bindningar till en centralmakt — åter en "bonderepublikanism" av ett slag som i denna studie fr a mött ute på Runö i Rigabukten. Alldeles oavsett innehållet i kommunalprogrammen stred man för lokalsamhällets autonomi i förhållande till staten — ända till dess man själv fått ett ordentligt fotfäste i båda.

I alla hittills behandlade fall gäller också att kommunalväsendet i hög grad centerades, och centreras, kring en enda huvudrollsinnehavare. Samtidigt som åtskilligt måste nyskapas i institutionellt avseende, förfolkligade man den forne lokalämbetsmannen, godsägaren eller byfogden till en "sognerådsformand", "ordfører" eller "vallavanem" (kommunaläldste) med spindellika funktioner.

"Eibofolke" var av svensk nationalitet, och denna allmoge återopade ständigt svenska rättsnormer, men detta till trots är det svårare att för denna tid finna direkta jämförelsepunkter med förhållandena i Sverige, och komparationerna blir inte lättare att genomföra när man ser till den del av riket som 1809 avträd-des till Ryssland. Det eviga reformerandet 1800-talet igenom av de sekelgamla sockeninstitutionerna å ömse sidor av Bottenhavet, där inte någon enväldsigim som i de övriga fallen förkvävt det folkliga deltagandet i lokaladministrationen, äger föga eller inget samband med vad som skedde söder om Finska viken.

I Sverige och Finland var det inte minst de i normalfallet allmogevalda prästerna som bad att få slippa rollen som självskrivna sockenstämmoordförande, från vilken de löstes under det i hela Norden i kommunallagstiftningshänseende så brytningsrika 1860-talet, och det var i hög grad i bondeståndet på riksdagarna och i sockenmännens besvär till senaten i Helsingfors som man slog vakt om det bestående — i en betydligt starkare förhandlingsposition än den Ormsöbönderna hade. Den hävdvunna ordningen representerade alltså i mångt förhål-landen som motsvarande kategorier i grannländerna sökte tillkämpa sig, och detta måste framhållas med visst eftertryck, då dessa ofta fundamentala skillnader, som på ett övernationellt komparativt analysplan tvingar fram nya problemställningar, inte kan sägas ha uppmärksamats i den nationellt avgränsade forskningen.

Visst var även områden i det finländska "vetebältet" och i storgodsens Sverige avsevärt präglade av stormannavälde i sockensjälvstyrelsen, men dessa jord-

magnater, som dock i de flesta fall hade att dela makt och ansvar med andra grupper, var inte utrustade med offentligrättslig myndighet — allra minst dömande och straffverkställande funktioner. De rottingrapp de och allmogehusbönderna med stöd i den legalt sanktionerade husagan delade ut till sitt tjänstefolk kunde självfallet svida ordentligt, men de var ändå av ett annat slag, en annan samhällsorganisatorisk dignitet, än många av de pisksnärtar som måst ägnas viss uppmärksamhet i denna uppsats. De hörde inte hemma i den del av rätten man måste beakta när ett kommunalväsende skulle reformeras, vilket kraftigt måste understrykas som en viktig principiell skillnad.

I Petersburgs omedelbara närhet, i ett och samma feodalt rättssplittrade kejsardömes västliga utkanter, utvecklades samtidigt kommunalförordningar, som inte äger mycken släktskap med varandra (de påtagligaste likheterna träder fram, när effekterna av baronernas närvaro i Balticum jämförs med förhållandena i Gamla Finland, eller som man idag oftare säger, Karelen, där de ryska "donationsgodsen" bidragit till motsvarande lokaladministrativa inrättningar). Att utredarna skulle ha sneplat på varandra i någon större omfattning, finns det inget belägg för. Och detta är bara naturligt. De materiella förhållanden som under århundraden utbildats, och de organisationsstrukturer dessa givit upphov till, har varit av helt avgörande betydelse även för hur lokaladministrationen byggts upp. I inte minst detta avseende är estlandssvenskarnas både så konfliktfyllda och variationsrika historia viktig som kontrast till såväl den inombaltiska som den vidare nordiska utvecklingsgången.

Noter

1. Uppsatsen knyter, som nedan närmre kommenteras, an till min 1987 utgivna undersökning Agrarsamhällets förändring och landskommunal organisation. I denna tecknas konturerna av utvecklingen i 1800-talets Norden, varmed förstås de historiska ryska Östersjöprovinserna, det sönderfallande oldenburgska enväldet och de båda statsbildningar som uppstod ur det 1809 styckade svenska riket. För att här inte göra noterna alltför omfångsrika hänvisas för huvuddragen till resp lands/områdesavsnitt i denna genomgång — detta gäller fr a uppsatsens sista del, där en nordisk jämförelse anställs.
2. Marx 1969 s 630. Det träffande uttrycket "från livegenskap till dagsverkslaveri" är Aleksander Loits 1979 (s 131). Han lämnar det i en "grundmodell för samhällsutvecklingen (modell över formations-skifte)", i vilken såväl den teoretiska nivån som ett empiriskt exempel — Estland under 1800-talet — diskuteras. För en svensk översättning av denna se Jansson 1985 a s 14. För visso var den kapitalistiska processen långt gången i Balticum redan vid denna tid — "ägare av pengar, produktions- och existensmedel" fanns, för att återknyta till vad Marx senare hade att säga utifrån iakttagelser på annat håll, liksom det fanns "fria arbetare i den dubbla betydelsen, att de inte själva hör ihop med produktionsmedlen som slavar, livegna osv, medan de inte heller äger produktionsmedlen som självägande bönder, hantverkare osv." (1969 s 629, se även s 670, där det i en diskussion om olika former av äganderätt stryks under att "den kapitalistiska äganderätten [...] beror på exploatering av främmande, men formellt fri arbetskraft"). Se även Jürgen Kuczynski 1981, s 32 som polemiserar mot Engels' uppfattning att feodala förhållanden skulle ha rätt vid denna tid, då i realiteten storjordägarna blev kapitalister, "även om de ännu ofta använde feodala medel [...] för att öka sin kapitalistiska profit resp sina kapitalistiska ränteinkomster". En engelskspråkig sammanfattning av synen på denna förändring i dagens estniska forskning lämnas av Juhan Kahk och Karl Siilivask 1979 s 22 f, där det framhålls att bönderna efter reformen ägde rätt att själva göra vad de ville med sitt arbete — liksom godsägarna till fullo disponerade jorden; eller, som de senare i samtiden kunde hävda, "Land mein, Zeit dein".
3. Hur tiotusentals representanter för tidigare helt maktlösa grupper drogs in i en beslutsprocess och därmed skolades för framtida uppgifter i ordentligt folkförankrade organ reds bäst ut av August Traat 1980. I denna framställning, där de här behandlade "socken-" och "godsrätterna" focuseras, finns också fylliga rysk- och tyskspråkiga sammanfattningar. För en allsidig (men enbart estniskspråkig) framställning se även del II i Jansen 1987, "Den nya tidens anletsdrag".
4. För ett utförligt, samlat resonemang om detta se särskilt Loit 1985. I den av honom redigerade volymen om nationalmedvetandets framväxt i Balticum under 1800-talet behandlar, för att ta några viktiga exempel, Ea Jansen de ekonomiska och sociala förhållandenas avgörande betydelse för det estniska nationalmedvetandet, Sulev Vahre analyserar den samtida, med den materiella utvecklingen sammanhängande demografiska förändringen, Tiit Rosenberg reder ut hur den agrara skiktningen med tiden differentierats, Ellen Karu studerar föreningsrörelsens socio-ekonomiska bakgrund på landsbygden, Endel Lauls bidrag rör skolans roll i nationsbyggandet, Toivo Raun belyser journalistikens roll i samma process och Olavi Kasemaa det föränderliga musiklivets betydelse. Denna samlingsvolym innehåller också rikliga hänvisningar till tidigare forskning inom olika, tematiskt redovisade områden.
5. De svenska privilegier som vid denna tid fortfarande var av betydelse för den här studerade delen av folkgruppen (Nuckö- och Ormsöbönderna) finns publicerade i Sulev Vahre, Helmut Piirimäe och A Einpaul 1978 s 329 f, 334 f. På det lilla livländska Runö var, som senare skall kommenteras, förhållandena än mer speciella, då där ga-

- ranterad personlig frihet också var förbunden med äganderätt till jorden (här levde i själva verket mycket stora rester av den svenska samhälls- och rättsordningen vidare, inför vilken utlänningar ofta spärrade upp ögonen — så t ex Friedrich Engels när han under 1880-talet analyserade den tyska "bondefrågan").
6. Ibid s 354 not 5, där tsar Peter I:s bekräftelse framhålls, Jakob Blees 1924 s 21, Evald Blumfeldt 1961 s 133. Svenskarna var således inte "statsbönder" på samma sätt som den icke livegna allmoges vilken fr a fanns i det egentliga Rysslands utkanter. Dessa brukare av kronoegendom, vilkas ställning fr a reglerats under Peter I:s tid och som även var anförtrödda vissa kommunala rättigheter och skyldigheter, betecknas i dagens sovjetiska forskning som inordnade i en "statsfeodalism" både vad materiella och immateriella relationer beträffar. De var sålunda i allo tsarens undersåtar, men deras ställning vilade inte på exklusiva privilegier; den var underkastad skiftningar i politikens inriktning, vilket bl a betydde att dessa bönder stundom donerades till godsägarna (se härför i engelskspråkig version Nikolai M Druzhinin 1984 passim). Svenskarnas ställning var således speciell i jämförelse med både de ryska statsböndernas och den estnisk-lettiska allmogens.
 7. Vahtre, Piirimäe, Einpaul 1978 dokument nr 146 s 301 ff. För perioden 1721—1861 redovisas i detta urval 151 tillfällen av protester.
 8. Avsikten är att denna begränsade studie av olika gruppers uppfattningar om lokal-samhällets organisering, när så kan ske, skall läggas till grund för en utförligare undersökning av estlandssvensk administrationspraxis — "vad var det man i den dagliga verkligheten slog vakt om?" Arbetet bedrivs inom det av Riksbankens jubileumsfond finansierade projektet Kommunalväsendets framväxt i de nordiska nationalstaterna.
 9. Rußwurm 1855 lämnar i sitt etnocentrerade perspektiv i många olika sammanhang uppgifter om svenskarnas särskilda institutioner, se dock särskilt §§ 417—427, Blees 1924 s 28—35, Blumfeldt 1961. 141—146. I Kahk & Siilivask 1979 hävdas det, s 23, att 1810-talets reformer innebar en möjlighet för godsägarna att utkräva arbetsprestationer även av "de få fria bönder till vilka dagsverksskyldigheten inte kunnat utsträckas under tidigare århundraden", varmed enbart svenskarna kan förstås (i 1985 års utvidgade utgåva görs inte detta påpekande). Se vidare nedan not 14.
 10. För detta och följande stycke se Rußwurm 1855 s 138 f. När Anders Bøgh 1985 behandlar analys-schemata, hypoteser och teorier rörande bondeuppror i förkapitalistisk tid, framhåller han i sin mycket forskningsorienterade uppsats, s 9, "banaliteten" att en given social grups framgång resp tillbakagång i socio-ekonomisk hänseende varit av betydelse för uppkomsten av revolter, och att ceteris paribus oförändrade tillstånd knappast lett till oroligheter. Att den här aktuella allmogen stod inför förändrade förhållanden är alltså klart, men man måste hålla i minnet att nyordningarna mer låg på ett immateriellt-relationellt plan än på ett materiellt. Vikten av att i fortsatta komparationer även ta hänsyn till böndernas delaktighet i det juridisk-politiska systemet, att söka bestämma graden av "bondeautonomi", understryks emellertid också av Bøgh (s 11, 25), och den lilla agrarbefolkning, som i denna undersökning ställts i centrum, utgör ett exempel på de av honom efterlysta nordiska bönderna med denna i ett vidare europeiskt sammanhang rätt unika status.
 11. Innehållet i 1835 års regulativ för Ormsöbönderna presenteras i Svante Jakobsson 1976 s 32 ff, Blees 1924 s 29, Blumfeldt 1961 s 141 f, Rußwurm 1855 s 374 f, 383 ff, dokument nr 149 i Vahtre, Piirimäe, Einpaul 1978 s 312 ff visar hur Ormsöallmogen kunde skaffa inkomster till sin gemensamma kassa. En minoritet bönder, som 1853 vägrade att skriva under en protest riktad till storfurstinnan Maria Aleksejevna, tvangs av flertalet att böta 30 kopek silvermynt till denna kassa. Sedvanan bjöd, förklarades det, att den som bröt mot denna tids consensusideal bestraffades på detta vis.
 12. Blees 1924 s 30, 39 f, Blumfeldt 1961 s 142, 144 ff. Hos Jansen 1977 visas det t ex att nationalmedvetandet tidigare slog rot bland befolkningen i det ekonomiskt mer välmående Sydestland (dåtidens Nordlivland) än i de fattigare nordvästra delarna av governmentet, till vilka alltså svenskbygderna hörde (se även dens 1985).

13. Denna på svenska tryckta "Kungörelse" finns även i tysk språkdräkt som "Publicatum No 25" (tr i Reval 1852).
14. Kungörelsen delar också upp den aktuella allmogen i "bönder" och "arrendatorer". Kahk & Siilivask 1979 hävdar alltså, s 23 (jfr ovan not 9), att 1810-talets lagstiftning automatiskt medförde de tidigare fria böndernas inlemmande i det landsomfattande systemet, att "de nu tvangs utföra arbetsprestationer på godsägarens domäner". Som redan denna jämförelse mellan Nuckö- och Ormsöbönderna visar, är detta påstående alltför förenklat — de nya principerna fick alltså genomslag först när bönderna själva, under yttre tryck eller på eget initiativ, avhänt sig sin privilegiestadgade besittningsrätt till jorden och börjat teckna kontrakt. På Runöallmogen stämmer beskrivningen än mindre in. I den mån man där kan tala om klasskonflikter, handlade det om slitningar mellan å ena sidan statskyrkoprästen, som också (i brist på godsägare) både författningsenligt och i praktiken innehade rollen som lokaladministrationens ledare, och å den andra sidan de självägande bönderna, som var direkt representerade i samma sockenförvaltning. Öns "länsman" var ingen vanlig "fogde" eller "kubjas" som på fastlandet utan en folkvald, "vanlig svensk byålderman, innehavare av en kommunal förtroendesyssla", och det var inte alls ovanligt att den runska sockenrätten måste "söka högre myndigheters skydd för sin auktoritet gent emot bönderna" (Klein 1924 s 48, 161, för den så speciella självstyrelsen se även Jansson 1987 a avsn 2.2).
15. Hakedomare W von Taube till estländske civilguvernören 3.11.1852, Kungörelsen 1.8.1852 ingressen punkt 2, se även regeringsrådet Winter till Wieksches Manngericht 14.4.1853 där det framhålls att bönderna hädanefter "inte må hänvända sig till Reval utan till det gods, till vilket de hör", Rußwurm 1855 s 386. Enl Liiv 1935, s 32, var hakedomarna fr a "unmittelbar Beamte der adligen Selbstverwaltung" och "keine Staatsbeamten". Jfr vidare not 10. Liiv behandlar också, s 63 f, de "godsrätter" med bondeflytande som inrättades under 1600-talet, över vilka dock adeln mot århundradets slut fick den avgörande kontrollen. Hur 1800-talets tidigaste estniska *vallakohud* (*Gemeindegerichte*) sattes samman framgår av Ehstländisches Bauer-Gesetz-Buch, 1816, §§ 390—411 (se även Liefländische Bauer-Verordnung, 1819, §§ 97—116), Bles 1924 s 31 f, Blumfeldt 1961 s 144 och naturligtvis Traat 1980 kap 3 (s 216 ff rysk sammanfattning, s 225 ff tysk). Den sistnämnde behandlar de till (gods)kommunen — och inte kyrksocknen — knutna rättsinstanserna inom gränserna för den nationalstat som uppstod efter första världskriget, i vilken alltså även det etniskt sett estniska Nordlivland ingår. I governmentet Estland (dagens Nordestland) existerade bonderätter av sådant geografiskt omfång endast under tiden 1805—1817/18, dvs den epok i bondebefrielsen som föregick livegenskapens definitiva upphävande, och efter 1866 års reform; däremellan var *kihelkonnakohus* (*Kirchspielsgericht*, *sockenrätten*) lägsta instans. Orsaken till detta var att "huvudredaktören" vid författandet av den estniska bondelagen, prins August av Holstein-Oldenburg som i krigskaruzellen flytt undan Napoleon och trätt i tjänst hos sin släkting tsaren, fann ett uniformt system med godsrätter oförenligt med de rättsprinciper och den jurisdiktionspraxis han var van vid från hemlandet (se härför Jansson 1987 a s 38).
16. Prot från förhöret med Ormsöbönderna 12.1.1853 undertecknat av hakedomare W von Taube och sockendomare A von Rosen (insänt till estländske civilguvernören).
17. Journal der Session der Ehstländischen Gouvernements-Regierung 31.1.1853, regeringsrådet Winter till Wieksches Manngericht 26.2.1853, 5.3.1853, rannsaktionsprotokoll fört i Wieksches Manngericht 26.2.1853, 5—6.3.1853, mannrichter von Maydell till estländska guvernementsregeringen 7.4.1853. Halvtannat årtionde tidigare, 1837, var förhållandena ute på Ormsö av det slaget, att baltiske generalguvernören, dvs kronans högste representant i Östersjöprovinserna, avlägsnade en av stackelbergarna från styrelsen av godsen, vilket måste betraktas som rätt anmärkningsvärt (för baron von der Pahlens egen rapport om detta till inrikesministern i Petersburg se Vahtré, Piirimäe, Einpaul 1978 dokument nr 124).

18. Prot fört i Wieksches Manngericht 1—3.4.1853 (vad som i detta aktstycke rörde de "speciella frågorna" finns också publicerat som dokument nr 146 i Vahtre, Piirimäe, Einpaul 1978), Kahk ja Siilivask 1987 s 49 ff, Bøgh 1985 framhåller, s 13, 25, både vikten av och svårigheten i att finna det källmaterial som tillåter slutsatsen att bondeoroligheterna varit effekten av "den *kollektive samfundsbevidsthed* i oprørsgruppen". För visso möter här, liksom i den tidigare rättegången, domstolssekreterarens formuleringar, men man måste minnas att protokollet lästes upp för godkännande av de åtalade. I akterna lämnas noggranna uppgifter om vad samtliga anklagade hade att andraga. Efter hand tröttnade dock sekreteraren på att person för person lista upp vad detta godskollektiv, där medianåldern var 41,5 år, hade gemensamt. Han sparade åtskilligt utrymme genom att efter ett klammertecken i marginalen anteckna vad inledningscitaten upplyser om: alla de åtalade hade som vanligt gått till Herrens heliga nattvard, de var alla gifta och läskunniga, de hade aldrig tidigare åtalats och straffats, och ingen hade talat med någon annan om de vittnesmål som skulle avges. Förteckningen påminner inte så litet om en boskapslängd, eller hur man i Sverige i det sena 1800-talet redovisade storgodsstatarna i husförhörslängder och mantalsuppgifter.
19. Dom avkunnad i Wieksches Manngericht 14.5.1853.
20. Dom avkunnad i Ehstländisches Oberlandgericht 3.6.1853.
21. Ukas 16.6.1854, översänd från Ehstländisches Oberlandgericht till Wieksches Manngericht 8.7.1854.
22. Citatet efter Blees 1924 s 32.
23. När 1856 års reviderade "Bauerverfassung" trädde i kraft, innebar det också att de 1816 stipulerade kommunalorganen skulle tillämpas i de svenska områdena (se härför Blumfeldt 1961 s 144). Hur dessa i praktiken verkat, har jag ännu inte haft möjlighet att undersöka. Här skall också tillfogas att friköpen av arrendegårdar i dessa områden f n studeras av Jörgen Hedman vid Centrum för baltiska studier, Stockholms universitet. För Ormsös del underlättades denna process av att ön under 1880-talet av det stackelbergska sterbhuset såldes till staten.
24. Även i jämförelse med Litauen, som inte kan räknas till de historiska Östersjöprovinserna — men väl till det Balticum som kort före, under och inte minst efter första världskriget fann sin mellanfolkliga identitet — framkommer stora olikheter. Se härför Loit 1985 passim.
25. Detta slags resonemang förs också, med konkreta exempels hjälp, i min uppsats till den 5:e nordiska lokalhistoriska konferensen (Jansson 1985 b). Hur vid denna tid en och samma idé om att förbättra nykterhetstillståndet togs emot högst olikartat i Nordens inte minst samhällsideologiskt ännu så olikartade länder diskuteras i Jansson 1987 b.
26. Vahtre, Piirimäe, Einpaul 1978 dokument nr 147, 148, Bøgh 1985 pekar, s 21, på att bondeoroligheter nästan undantagslöst "er som de synlige toppe på isbjerge, symptom på i tid og rum langt mere udbredte modsætninger i samfundet", vilket inte svar mot resultatet i denna undersökning. Här har just en i tiden och rummet mycket begränsad konflikt kunnat följas, som hade sina speciella, rätt komplicerade orsaker av såväl materiell som immateriell natur (se vidare nedan, not 36).
27. En jämförelse med förhållandena på Runö är åter lämplig. De materiellt mycket likställda bönderna var alltså självägande, men knappast — i nutida mening — själv- eller ensambrukande. Praktiskt taget allt arbete — och all övrig social aktivitet — skedde i så kollektiva och traditionsbundna former, att bl a fastighetsförvärv genom köp av utomstående närmast var en omöjlighet. "Inåt råder där enskild äganderätt, utåt däremot är detta samhälle slutet" (Klein 1924 s 102 f, där också skillnaden mot den ryska miren påpekas, se även s 94 f). Vidare organiserades exempelvis sälfångst och fiske i "selser" (av estniskans *selts*, förening, samfällighet), men in- och utgång ur ett sådant lag var så sent som under 1920-talet "ingen privatsak, utan en samhällsan- gelägenhet av betydelse". Frågan var dock vid denna tid om människor med nya idéer

- skulle "lyckas upplösa de gamla samhällsbanden och förvandla säljakten till ett individuellt näringsfång, öppet för fri konkurrens" — att en Runöbonde 1924 köpt allt sälspäcket (vilket dittills alltid sålts gemensamt för bestridandet av samfällda kostnader), kokat tran av det och avyttrat alltsammans, ses i denna samhällsanalytiska etnologiska studie som "privatkapitalismens första insteg" i vad som tidigare varit en närmast myrstacksläk kollektivism, där "landskapet", dvs byalaget, kunde träda in och göra "sin högre rätt gällande" — "en var äger i grund och botten sålunda endast nyttjanderätten till vad han behöver" (dens s 242, 239, 272, 103, 376).
28. Bles 1924 s 30. Att ryska staten alltid i högsta grad låtit den särpräglade svenska lokalsjälvstyrelsen vara i fred framgår också av Klein 1924 s 62 f, där det vidare framhålls att Runöborna, som under stormaktstiden utsatts för minst lika allvarliga ekonomiska och sociala hot som senare, i sin historieuppfattning inte gjorde någon skillnad mellan svenska och ryska tiden — den alltid nämnda demarkationslinjen ute på den så extremt isolerade och därmed ur myndighetssynpunkt ständigt svåradministrerade ön var i stället något som verkligen utgjort en fara för hela samhällets fortbestånd, nämligen den så förödande pesten år 1710. Utifrån en föreställning om alltings relativitet kan man åtminstone spekulera i huruvida fria bönder i vissa fall (som här) hade det bättre under rysk, förhållandevis statsnoninterventionistisk överhöghet — på samma sätt som frågan, som så många gånger förr, kan ställas om de livegna masorna kunde dra fördelar av den statsinterventionism gentemot godsens och den rena godsförvaltningen, som är mer kännetecknande för den svenska tiden.
 29. Den verkligt stora reformen kom 1889 när de rent statliga "bondekommissarierna" insattes som förmedlingslänkar mellan centralregeringen och lokalsamhället (se härför senast Jansson 1987 a s 42 f).
 30. Jansen 1985 diskuterar just de ekonomiska och sociala faktorernas betydelse för ett aktivt nationalmedvetandes uppkomst. Vahtré, Piirimäe, Einpaul 1978 dokument nr 148 s 306 ff.
 31. I dagens baltiska forskning dras en bestämd gräns för kommunalorganen under "kapitalismens tidsålder" vid 1866 — och inte vid 1816/19 års upphävande av livegenskapen och de därmed sammanhängande administrativa organens införande (se härför Traat 1980 s 9, rysk sammanfattning s 215, tysk s 224; jfr även Kahk 1983 s 5, 8, där Artur Vassars bidrag under 1950-talet till periodiseringen av Östersjöprovinsernas historia framhålls). När man betänker 1850- och 1860-talets ekonomiska och sociala differentiering och de följder denna fick för de normativa regelverkens konstruktion, vilket i alla tider om än utifrån olika konceptioner uppmärksammats av forskningen (se avsn 2 i Jansson 1987a), finns det ingen anledning att ifrågasätta denna gränsdragning. Men i ett vidare jämförande nordeuropeiskt perspektiv, i vilket även privaträttsliga organisationsalternativ beaktas, blir den segslitna och så konfliktfyllda övrigsperioden från 1810-tal till 1860-tal ett minst lika fascinerande undersökningsobjekt. Feodalismens dödsryckningar och kapitalismens födslovänder blir, betraktade som två sidor av samma process, av stort förklaringsvärde, förändringen som sådan blir lika intressant som dess effekter. Denna epok i den offentliga rättens utveckling sammanfaller, sedd i sitt större sammanhang, mycket nära med det halvsekel under vilket "associationerna" uppträdde som historisk kategori i samhällets "frisfär" (för undersökningar tillkomna inom det samnordiska projekt som sysslar med dessa organisationsformer se förteckning i Jansson 1987 a). De så påfallande likheterna är alltså intressanta i sig, men lika viktigt är att i detta större, allmänna mönster registrera och förklara alla de regionala variationerna, att förstå säregheterna.
 32. Ser man till Vahtrés, Piirimäes och Einpauls dokumenturval, framgår det att bönderna i i varje fall sju tillfällen uppnått betydande fördelar genom att hänvända sig till högsta håll (nr 21, 41, 44, 48, 81, 82, 103). Det är inte osannolikt att fler ukaser av den sort som i denna undersökning återfunnits skulle stå att spåra upp vid en fullständig genomgång. Bøgh 1985 s 18.

33. För detta och följande stycke se t ex Ekman 1847 s 183 f, Rußwurm 1855 avsn VIII "Charakter" och XIV "Rechtliche Verhältnisse", Sohlman 1852—1853 passim.
34. Curt Weibull 1966 s 150 (se även s 169).
35. Jansson 1987 a s 45 ff.
36. För Mahtrakonflikten se t ex Kahk & Siilivask 1985 s 41 ff. Bøgh 1985 understryker också, s 23, hur vanskligt, för att inte säga omöjligt, det är att konstruera allmängiltiga teorier och modeller för bondeuppror — dessa måste "være historisk sensitive" (för "alternativa protester i det gamla bondesamhället" se även Eva Österberg 1984 passim).
37. För en sådan samtida jämförelse se t ex Otto von Rutenbergs samhällskritiska Mecklenburg in Kurland, som denne direkt feodalfientlige baron gav ut som politisk pamflett när systemet stod alldeles inför sitt fall (1863). Heinrich Heffter 1950 kap 10, avsn 2—3 passim, särsk s 678 ff, 701, 715 ff. Se även Heide Wunder 1986 kap. VI passim.

Referenser

Otryckt material

Handlingar från följande myndigheter i Eesti riiklik ajaloo keskarhiiv/Estlands statliga historiska centralarkiv, Tartu/Dorpat:
 Ehstländische Gouvernements-Regierung
 Ehstländisches Oberlandgericht
 Insular-Wieksches Manngericht

Tryckt material

- Blees, Jakob, 1924: Estlandssvenskarnas historia i korta drag.
 Blumfeldt, Evald, 1961: Estlandssvenskarnas historia. I: En bok om Estlands svenskar. Bosättningsområde. Historia. Andra världskriget och överflyttningen till Sverige. Folklig kultur.
 Bøgh, Anders, 1985: Om bondeoprør: analyseskemaer, hypoteser og teorier. I: Würtz Sørensen, Jørgen og Tvede Jensen, Lars, Til kamp for friheden: sociale oprør i nordisk middelalder.
 Druzhinin, Nikolai M, 1984: artikeln State Peasants. I: The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History, Vol 37.
 Ehstländisches Bauer-Gesetz-Buch, 1816.
 Ekman, Fredric Joachim, 1847: Beskrifning om Runö i Liffland.
 Engels, Friedrich, 1981: Zur Bauernfrage.
 Heffter, Heinrich, 1950: Die deutsche Selbstverwaltung im 19. Jahrhundert. Geschichte der Ideen und Institutionen.
 Jakobsson, Svante, 1976: Från fädernejorden till förfäders land. Estlandssvenskt bondfolks rymningar till Stockholm 1811—1834; motiv, frekvens, personliga konsekvenser.
 Jansen, Ea, 1977: Eesti talurahva rahvusliku teadvuse kujunemisest XIX sajandil (Zusammenfassung: Von der Entstehung des Nationalbewußtseins der estnischen Bauern im 19. Jahrhundert). I: Eesti talurahva sotisiaalseid vaateid XIX sajandil (redaktionskoll E Jansen, J Kahk, A Vassar).
 — 1985: On the Economic and Social Determination of the Estonian National Movement. I: Loit, A (ed), National Movements in the Baltic Countries during the 19th Century.
 — 1987: Carl Robert Jakobson muutuvast ajast. Märkmeld, piirjooni, mõtteid.
 Jansson, Torkel, 1985 a: Adertonhundredalets associationer. Forskning och problem kring ett sprängfullt tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer ca 1800—1870.
 — 1985 b: Från skrän, via associationer, till massorganisationer. Sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan Wienkongressen och första världskriget på riks- och lokal nivå (under tryckning i rapport från det 5:e nordiska lokalhistoriska seminarier i Slagelse, 6—9 augusti 1985).
 — 1987 a: Agrarsamhällets förändring och landskommunal organisation. En konturteckning av 1800-talets Norden.
 — 1987 b: Idé och verklighet i 1800-talets Norden. En och samma nykterhetstanke i olika stater och samhällen. I: Andræ, C G et al (red), Arkivet, historien, rörelsen. Sven Lundkvist 60 år.
 Kahk, Juhan, 1983: In lieu of a preface. I: The feudal peasant in the eastern and northern Europe. Collected papers (compiled by J Kahk and E Tarvel).
 Kahk, Juhan & Siilivask, Karl, 1979: History of the Estonian SSR.
 — 1985: History of the Estonian SSR.
 — 1987: Eesti NSV ajalugu.

- Klein, Ernst, 1924: Runö. Folklivet i ett gammalsvenskt samhälle.
- Kuczynski, Jürgen, 1981: Geschichte des Alltags des deutschen Volkes. Studien 3. 1810—1870.
- Kungörelse [om inrättandet av en socknerätt för Nuckö och Ormsö församlingar], given Revels slott den 1 augusti (g:la stilen) 1852 (även i tyskspråkig version som Publicatum No 25).
- Liefländische Bauer-Verordnung, 1819.
- Liiv, Otu, 1935: Das estländische Generalgouverneursarchiv aus der schwedischen Zeit und die geschichtliche Erforschung des damaligen Estlands. I: Eestimaa rootsiaegse kindralkubeneri arhiivi kataloog I/Katalog des estländischen Generalgouverneursarchivs aus der schwedischen Zeit I (Eesti riigi keskarhiivi toimetised/Acta archivi centralis Estoniae Nr 3, I:2).
- Loit, Aleksander, 1979: Rahvas ja rahvus kui ajaloolised kategooriad. I: Metroo, teine raamat.
- 1985 (ed): National Movements in the Baltic Countries during the 19th Century. The 7th Conference on Baltic Studies in Scandinavia, Stockholm, June 10—13, 1983, Studia Baltica Stockholmiensia 2, *egen uppsats däri*: Die nationalen Bewegungen im Baltikum während des 19. Jahrhunderts in vergleichender Perspektive.
- Marx, Karl, 1969: Kapitalet. Kritik av den politiska ekonomin. Första boken. Kapitalets produktionsprocess.
- Nalja Madis (för år 1903, estnisk tidning).
- Rußwurm, Carl, 1855: Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehstlands und auf Runö. Zweiter Theil.
- von Rutenberg, Otto, 1863: Mecklenburg in Kurland.
- Sohlman, August, 1852—1853: Svenskar i Esthland, Liffland och det inre af Ryssland. I: Nordisk Tidskrift.
- Traat, August, 1980: Vallakohus Eestis. 18. sajandi keskpaigast kuni 1866. aasta reformini (Zusammenfassung: Gebietsgericht in Estland seit Mitte des 18. Jh. bis zur Reform von 1866).
- Vahtré, Sulev, Piirimäe, Helmut, Einpaul, A (Madisson, Julius, red) 1978: Antifeodal'naja bor'ba vol'nych švedskich krest'jan v Estljandii XVIII—XIX v v (s 417 ff: Rubriker till samlingen "De fria svenska böndernas antifeodalkamp i Estland på 1700- och 1800-talen").
- Weibull, Curt, 1966 (4:e uppl): Drottning Christina. Studier och forskningar.
- Wunder, Heide, 1986: Die bäuerliche Gemeinde in Deutschland.
- Österberg, Eva, 1984: Alternativa protester i det gamla bondesamhället. I: Tvärsnitt nr 3.